

І. В. ГАЛАНТ,

Керівничий над працями Жидівської
Іст.-Археогр. Комісії У.А.Н.

КИЇВСЬКІ ПРОЄКТИ ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ ЖИДІВ 1841 Р.

(З документів Архіву київського генерал-губернатора)¹⁾.

Наприкінці 30-х і на початку 40-х років минулого віку російський уряд дуже зацікавивсь справою про впорядкування жидів на землі. Справа ця, що вона цікавила російський уряд з самого початку XIX в., кінець-кінцем, розв'язалася в петербурзьких канцеляріях. Але матеріалу для вирішення, звичайно, вимагали від начальників тих губернь, де переважно жили жиди. Здається, в тодішньому Петербурзі за особливо цінні матеріали з цього боку вважалися київські, і за особливо авторитетний визнавали погляд тодішнього київського генерал-губернатора Бібікова. Року 1839 сам цар Микола I, коли йому подали на затвердження положення про жидів, що його виготовив тоді Комітет Міністрів, поклав на ньому резолюцію: „сообщить ген.-губ. Бибикову съ тѣмъ, чтобы сообщилъ свое мнѣніе“.

Бібіков не гаючись, подав свої міркування, що торкалися всіх сторін життя жидівського народу. Року 1840 травня 17-го міністр унутр. справ повідомив київського ген.-губ., що його „предположенія были разсмотрѣны въ Комитетѣ Министровъ и по положенію Комитета, удостоенному Высочайшаго утверждения, предоставлено Министрамъ Финансовъ, Государственныхъ Имуществъ, Народнаго Просвѣщенія и Внутреннихъ Дѣлъ по тѣмъ изъ предположеній, которыя представляютъ полезныя виды, собрать необходимыя дополнителныя свѣдѣнія и буде на ближайшемъ собраніи въ сихъ министерствахъ означенныхъ свѣдѣній подтвердится первоначальное о предположеніяхъ тѣхъ заключеніе, то дать онымъ дальнѣйшій ходъ установленнымъ порядкомъ“. Отже, як видно, міркування Бібікова

¹⁾ Справа про землепорядкування жидів, що тепер так глибоко цікавить і радянську владу й суспільність, має чималу літературу, що вона, головне, висвітлює історичний бік справи. Порівн. Никитинъ, Евреи земледельцы. СПб. 1887, стор. 692; Еврейская Энциклопедія, т. VII, ст. 751; тут-же й бібліографія. Але в цій літературі сліве зовсім не використано матеріалів колишнього київського генерал-губернатора. А матеріали ці чималі й характерні для історії справи про землепорядкування. Ця стаття, що її виготовлено на підставі документів Архіву київського генерал-губернатора стосується того моменту, коли в Києві особливо жваво обмірковували цю справу. Поданий матеріал добуто з справи р. 1841 № 923 (поліційної частини).

малося на увазі покласти в основу нового, що допіру складали, положення про жидів.

У січні року 1841, щоб виробити це положення, засновано особливий комітет, що називавсь „Комитетомъ для опредѣленія мѣръ коренного преобразования евреевъ“. У склад комітету ввійшли призначені раніш міністри й кожен з них повинен був підготувати з свого відомства матеріал „для коренного преобразования евреевъ“. Над питанням землевпорядкування жидів працював тодішній міністр державного майна гр. Кісельов.

Року 1841 27 лютого Кісельов надіслав до Бібікова „Програму главныхъ основаній проекта объ устройствѣ евреевъ въ земледѣльческомъ состояніи“ і прохав київського ген.-губ. подати свої міркування до пунктів програми. При цьому найбільше цікавила Кісельова справа про умови поселення жидів на землях поміщицьких і про сами способи переселяти жидів на землі¹⁾. За заведеним порядком, ген.-губ. удався й собі до підвладних йому губернаторів з пропозицією подати йому свої міркування. Незабаром до Бібікова надійшли ці міркування, причім найретельніш поставився до справи київський цивільний губернатор Фундуклій. Треба зауважити при цьому, що й Фундуклій, і інші губернатори, і сам Бібіков у своїх проектах землевпорядкування жидів не стільки керувалися міркуванням про користь для жидів, скільки клопоталися оберекти від них иншу людність.

Фундуклій взагалі визнавав, що „надежнѣйшимъ средствомъ для предупрежденія со стороны евреевъ вредныхъ поступковъ и для благоустройства ихъ самихъ есть поселеніе ихъ отдѣльными селеніями съ обращеніемъ въ земледѣльческое состояніе“. Але перша його турбота в цьому було поклопотатися про способи догляду, і з установлення цих способів він починає свій проект. Жидівські поселення, на його думку, треба підпорядкувати Палаті Державного Майна. „Но какъ по новому поселенію такого народа, большею частью доннѣ не имѣвшаго постоянного пребыванія, неблагонадежнаго къ точному исполненію всѣхъ правилъ, какія для нихъ предписаны, и неопытнаго въ дѣлѣ сельскаго хозяйства они потребуютъ ближайшаго ежечаснаго бдительнаго надзора, вѣдомство же Окружного Правленія Госуд. Имуществовъ распространено въ пяти и болѣе уѣздахъ на весьма значительномъ разстояніи, то посему при поселеніи евреевъ на земляхъ казенныхъ или владѣльческихъ, въ каждомъ уѣздѣ до 1000 душъ, нужно, чтобы опредѣленнымъ особымъ чиновникамъ назначаемъ былъ надзоръ за поселенцами евреями не болѣе какъ въ двухъ сосѣдственныхъ уѣздахъ“²⁾. Урядовцям треба дати описи всіх тих, що виявили бажання переселитися, і вони, керуючися спеціальною інструкцією, наглядатимуть за переселенням.

¹⁾ Архів київського ген.-губ., спр. № 923 (поліц. част. 184).

²⁾ Арк. 281.

„Програма“ міністерства припускала управління новими жидівськими поселеннями організувати на зразок селищ державних селян, призначивши для селища меншого, як 100 душ, сільських старшин, по одному на селище, а для більших жидівських поселень — „сільські розправи“. Фундуклій висловлює побоювання, що „сільська розправа“ поширить свої права і тому підкреслює потребу точно роз'яснити ці права, а головне — звернути на розправу увагу урядовця, що наглядає за переселенням. Адміністрацію-ж малих селищ Фундуклій рекомендує збільшити, додавши до старшини міністерського проекту ще особливого постійного старосту чи доглядача, що завідував-би сільським запасним магазином. Переходячи до питання про землі, що їх можна віддати жидам, Фундуклій за необхідну умову одводу землі вважає, щоб жидівські поселення були від християнських містечок, сіл і слобід не ближче, принаймні, як за п'ять верстов. Оселяючи на землях поміщицьких, контракти, на думку Фундуклія, треба складати не менше як на 12 літ. При цьому треба, щоб окрім землі для поселення жидам приділяли землю й для хліборобства й жиди сами зобов'язувалися-б орати землю й збирати хліб з поля. Фундуклій гадає не перешкоджати жидам для того, щоб навчитися потрібних у хліборобстві робіт, за перші три роки поселення наймати робітників із селян.

Саму справу переселення жидів на землю Фундуклій не мав, здається, за дуже складну й призначав для остаточного здійснення її п'ятирічний термін від дня, коли буде оголошено положення. Щоб заохотити жидів швидше переселятися, він рекомендував установити, щоб ті, що переселяються за перших три роки зазначеного п'ятирічного строку, користувалися-б цілком тими пільгами, що їх проектував уряд, а ті, що переселяються в дальші два роки, — тільки на половину.

Переселяти жидів у далекі місця треба партіями. Великі партії по 100 — 200 чоловіка, що виряджаються до далеких губернь, пересилаються під доглядом урядовців, що супроводять партію на протязі однієї губернії, а потім передають другому; малі партії підлягають обраним старостам.

Далі, в проекті порушується економічний бік переселення. Автор вважає „неудобнымъ и весьма затруднительнымъ“ для уряду давати пересельцям-жидам допомогу натурою, себ-то будуванням хат, волами або кіньми, а пропонує видавати їм просто гроші, по 26 крб. на кожну родину, рахуючи в цій сумі 7 карб. на будування хати (з скарбового лісу), 10 карб. на купівлю пари волів, 1 карб. 50 коп. на хліборобське приладдя й 4 карб. на хліб для харчування підчас жнив. Окрім цих грошей, на час самого переселення проект припускає видавати жидам харчові гроші по 2 коп. на душу в день, а „подъ свозъ больныхъ и малолѣтнихъ дѣтей нарядить для каждыъ пяти семействъ одну обывательскую подводу по трактамъ ихъ слѣдо-

ванія, на томъ основаніи, какъ наряжаются для слѣдующихъ при этапныхъ командахъ не въ родѣ арестантовъ”.

Цю допомогу в 26 карб. проект призначає тільки для тих жидів, що оселяться на скарбових землях, а для тих, що оселяться на землях поміщицьких, ця сума зменшується до 15 карб. Це зменшення проект мотивує певністю, що поміщики, „имѣя въ виду отъ поселенія євреєвъ на будущее время большія выгоды для себя, съ готовностью будутъ предоставлять имъ земли, строить дома, снабжать сѣменами и даже давать пособия на путевыя издержки”.

Велику увагу автор проекту віддає заходам заохотити жидів до хліборобства. Визнаючи за доцільні ті пільги, що в міністерстві гадали дати жидам-хліборобам, Фундуклій рекомендує ще заохочувати їх, видаючи хвальні листи, медалі, жупани й грошові нагороди. Окрім того, він визнає за корисне тим жидам, котрі зберуть запас хліба четвертів з 300, надати право переважно перед іншими на постачання хліба скарбовим магазинам без застави, дозволити жидам-хліборобам зайняття „оброчными статями” й ремеслом, а також звільнити від рекрутської повинности на 50 років ті селища, де буде не менше як 100 душ. Але обстоюючи ці пільги, Фундуклій вважає за потрібне заборонити жидам-хліборобам „промышленность скотомъ всякаго рода”, как „вредную и вообще могущую отвлекать ихъ отъ занятій земледѣліемъ”.

Повстало питання про перебування в жидівських поселеннях жидів цехових. Бажаючи прикріпити жидів до землі, уряд не схилявся до того, щоб допускати в жидівські поселення ремісників, бо через їх професію їх не можна буде прикріпити до одного тільки селища. Але з другого боку, повстало побоювання, що заборона ремісникам проживати в проєктованих селищах, утворить такі не-вигоди, що вони затримують жидів од переходу на землю. Фундуклій, розв'язуючи цю дилему, йде середнім шляхом. Він вважає за потрібне дозволити жидам-ремісникам жити в нових поселеннях і там ремісничувати. Але права їх він намагається сильно обмежити: ремісники, за його проєктом, можуть розвозити свої вироби по ярмарках лиш у 20-верстовій смузі від їх поселення, і при цьому можуть провадити своє майстерство тільки в себе вдома, а не можуть працювати „въ постороннихъ мѣстахъ въ домахъ помѣщиковъ и прочаго сословія жителей”. Очевидячки, автор проєкту почував, що він утворить надто тяжкі умови для хліборобів і що через ці умови осадчі можуть почати втікати з колоній. Щоб запобігти цьому, Фундуклій намагається утруднити вихід із хліборобського стану, хоча урядовий проєкт і дозволяв вільний вихід через 20 років. Фундуклій проєктує тим жидам, котрі вийшли з хліборобського стану заборонити проживати в містечках і селах, а так само брати в оренду корчми, шинки і ставати на службу до одкупників винного одкупу. „Сверхъ того”,

пише він, „обратившіеся въ городское состояніе послѣ или прежде 20-лѣтняго срока обязаны возвратити выданное имъ при поступленіи въ земледѣльцы денежное пособіе и внести за льготное время всѣ подати съ узаконенной денежной пеней за каждый годъ и отправить рекрутскую повинность въ той мѣрѣ, въ какой подлежали бы они по прежнему состоянію. Если бы изъ стоящихъ въ семействѣ, бывшіе до поступленія въ земледѣльцы по лѣтамъ годными въ рекруты, въ теченіе времени состоянія на льготѣ дошли до такихъ лѣтъ, въ какихъ приѣмъ въ рекруты евреевъ не дозволенъ, то принимать въ таковыя и до 35 лѣтъ; но ежели бы на случай достигли и выше сего возраста и затѣмъ въ семействѣ не будетъ уже годнаго въ рекруты, — въ такомъ случаѣ, имѣющіе состояніе должны вмѣсто личнаго рекрута внести установленную за каждого сумму, несостоятельныхъ же къ уплатѣ отдавать въ арестантскіе роты“.

Такий був Фундукліів проект землевпорядкування жидів. Тодішній подільський губернатор, покликуючись на те, що він управляє губернею недавно й з справою не досить ознайомлений, подав на всі питання, що цікавили уряд, тільки загальні висновки. Р. 1841 дня 20 березня він подав записку в справі про землевпорядкування жидів. Губернатор узагалі скептично поставився до урядових проектів про жидів. „Обращеніе евреевъ въ земледѣльческое состояніе“, писав він, „составляетъ предметъ попеченій Правительства съ 1804 г. Для этого разрѣшены евреямъ многія льготы. Но сорокалѣтній опытъ доказалъ, что всѣ предположенія, всѣ усилія по этому предмету напрасны. И неудивительно: образъ жизни, обычаи, тѣсно сопряженные съ заблужденіями религіи, наслѣдственный навѣкъ заниматься болѣе или менѣе незаконными промыслами, ставятъ почти необходимую преграду къ заставленію евреевъ перейти въ классъ людей, который долженъ по необходимости посвящать себя труду физическому, часто неблагодарному, болѣе, чѣмъ занятіямъ, для коихъ достаточенъ смѣтливый, хитрый умъ. Имѣвъ честь получить предписаніе В. В-ства отъ 8 марта за № 1246, я нахожу причины быть вполнѣ убѣждену, что предположенія, изъясненныя въ запискѣ г. Министра Госуд. Имущ. объ устройствѣ евреевъ въ земледѣльческомъ состояніи, едва ли увѣнчаются успѣхомъ. Желательно, чтобы по крайней мѣрѣ десятая часть евреевъ перешла въ сіе состояніе и на дѣлѣ соотвѣтствовала оному, но сомнительно, чтобы это сбылось. Въ особенности нельзя съ увѣренностью ожидать учрежденія земледѣльческихъ обществъ въ Подольской губ., гдѣ съ одной стороны, близость границы, съ другой малоземельность — не указываютъ удобствъ къ поселенію евреевъ-земледѣльцевъ“. Губернатор взагалі гадає, що „если нѣтъ надежды достигнуть цѣли образованія изъ евреевъ земледѣльцевъ, то нѣтъ надобности въ работахъ къ достиженію этой цѣли“... Але на той випадок, якщо все-таки „быть

можесть найдутся между евреями охотники по истинѣ поступить въ земледѣльцы», подільський губ. подає скількись зауважень з приводу міністерського проекту. Губернатор при цьому має на увазі, власне, пристосування міністерського проекту про землевпорядкування жидів до Подільської губернії. Печать скептицизму лежить на всіх зауваженнях губернатора. Пільги, що їх мав дати жидам уряд, вважає він за зайві, через те що «продолжительная снисходительность для евреевъ бесполезна», і тому він пропонує зменшити строк пільг з 10 до 5 років. Дозволити жидам-хліборобам промисли, на чому настоював Фундуклій, подільський губернатор вважає за річ небезпечну і тому пропонує «не дозволять евреямъ въ теченіе определеннаго времени заниматься не только содержаниемъ оброчныхъ статей, перевозовъ и почтовыхъ станцій, но и ремеслами на земляхъ своего поселенія». Він вважає за можливе дозволити жидам «заниматься только самою необходимою въ хозяйственномъ быту промышленностью». Видачу дорожньої допомоги на переселення подільський губернатор допускає тільки для вбогих, визначаючи суму його — 5 карб. на душу «въ виду того, что по его предложенію, переселеніе не будетъ далѣ Бессарабской и Херсонской губ.».

Записка про жидівське землевпорядкування, що її подав дня 21 березня р. 1841-го волинський губернатор Лашкаръов¹⁾, власне подібна до записки подільського губернатора. Лашкаръов, очевидно, теж скептично поставивсь до міністерського проекту землевпорядкування й тому обмеживсь короткими зауваженнями. Він, передусім, дбав за те, щоб яко-мога оберегти від жидівських поселень свою губернію. Тому він пише: «по ст. 11²⁾ о земляхъ для поселенія евреевъ нахожу, что ежели западныя губерніи непременно должны имѣть эти колоніи, то желательнo было бы, по крайней мѣрѣ, чтобы (евреи) были поселены или въ тѣхъ самыхъ губерніяхъ, въ которыхъ теперь жительствоуютъ, или въ другихъ степныхъ губерніяхъ, но отнюдь не переселялись бы изъ одной западной губерніи въ другую, дабы ни одна изъ нихъ не могла быть слишкомъ обременена этимъ поселеніемъ». Живовидячки не спочуваючи міністерським планам, Лашкаръов ніби навмисне пропонує такі заходи, що могли тільки загальмувати здійснення цих планів. Так, він вважає за бажане заборонити жидівським капіталістам купувати землю для своїх одновірців,— ніби-то для того, — «дабы не отдать цѣлаго общества во власть одного богатаго, но неблагонадежнаго лица». Про видачу допомоги, що без неї переселення не можна було здійснити, Лашкаръов гадає, що її треба обмежити «строжайшею только необходимостью», а тим жидам, що оселяться на поміщицьких землях, взагалі не вважає за потрібне видавати будь-якої допомоги. Лашкаръов не спочуває намірам уряду дозволити жидам-хліборобам у перші три роки наймати

¹⁾ Арк. 213 — 214.

²⁾ Міністерського проекту.

для роботи та для інструктування в хліборобстві християн, називаючи це „весьма щекотливимъ“. А з приводу пільги в рекрутській повинності, що на спокусливий характер цієї пільги так надіявся Фундуклій, Лашкаръов висловлює погляд, що вона неодмінно мусить бути особиста, а не родинна,— „інакше старики будуть поселены, а молодежь станеть по прежнему шататься“.

Такі були губернаторські проекти землевпорядкування жидів.

Здобувши ці проекти, Бібіков доручив розглянути їх Іванові Наумовичеві Подолинському, що його він уважав за найкращого в Києві фахівця в жидівській справі. У секретному особистому листі до Подолинського Бібіков писав: „Зная вполнѣ опытность Вашу и близкое знакомство съ здѣшнимъ краемъ, по долговременному служенію и особымъ занятіямъ дѣлами о евреяхъ въ комитетѣ объ учрежденіи духовныхъ правленій, я полагаю, что никому изъ служащихъ здѣсь не извѣстны евреи, какъ Вамъ, и никто лучше и удовлетворительнѣе не можетъ сообразить всѣ мѣры, кои нынѣ вновь предполагаются, съ сдѣланными уже представленіями“¹⁾. Подолинському запропоновано було зредагувати відповіді на всі питання, що їх зробило міністерство.

До дня 25 квітня р. 1841-го Подолинський, очевидно, виконав, дане йому доручення, і Бібіков подав до міністерства Державного Майна свою думку в справі про землевпорядкування²⁾ в формі „отношенія“³⁾.

„Отношеніе“ Бібікова дуже докладно й ретельно розглядає кожен пункт міністерського проекту. Великою мірою в „отношеніи“ використано той матеріал, що його подав Фундуклій. Але деякі пункти справи висвітлює Бібіков інакше, а деякі висунув він уперше.

Бібіков, звичайно, „спочуває“ міністерському проекту при тягги жидів до хліборобства. Але заразом він дуже хоче, щоб у тому краю, де він управляє, було як-можна менше жидівських колоній... „Въ число мѣстъ, предназначенныхъ для поселенія евреевъ“, пише він³⁾, „включены также губерніи Кіевская, Волинская и Подольская. Соглашая сіе назначеніе съ мѣстными обстоятельствами, не усматривая ни пользы ни возможности допустить въ сихъ губерніяхъ къ поселенію евреевъ, ибо по многочисленности населенія во всѣхъ трехъ губерніяхъ не только не имѣется излишнихъ для земледѣльства казенныхъ и частныхъ земель, но во многихъ мѣстахъ ощущается уже въ томъ недостатокъ. Слѣдов., при поселеніи евреевъ необходимо произойдетъ съ одной стороны стѣсненіе въ нужныхъ собственно для крестьянъ земляхъ, а съ другой то неудобство, что прійдется поселить евреевъ или въ самихъ селеніяхъ между крестьянами, или хотя особнякомъ, но въ близкомъ разстояніи

¹⁾ Арк. 231.   ²⁾ Арк. 345 — 358.

³⁾ Арк. 347 зв.

отъ христіанскихъ селеній. Такое сближеніе евреевъ съ крестьянами всегда клониться будетъ къ неотвратимому вреду для послѣднихъ, а тѣмъ болѣе чувствительна и нестерпима будетъ невзгода для имѣній сосѣдственныхъ помѣщиковъ*.

Не погоджуючись на міністерський проект оселити жидів у його губернях, Бібіков показує на Басарабію й Новоросію й намагається яко-мога переконливіш довести, що ці місцевості вигідні для жидівських хліборобських колоній. „Казалось бы“, пише він, „всего лучше и полезнее было бы обратить евреевъ для поселенія преимущественно въ сосѣдній Новороссійскій край и въ Бессарабію, гдѣ представляются къ тому весьма большія удобства по излишеству казенныхъ и частныхъ земель. Тамошніе помѣщики, по большей части, обладая чрезвычайно обширными землями и при малочисленности собственныхъ крестьянъ не имѣя возможности ихъ обрабатывать, прибѣгають даже къ средствамъ непозволительнымъ, завлекая туда для работъ изъ сосѣднихъ губерній крестьянъ, которые, оставляя постоянную свою осыдность, разстраиваютъ свое состояніе и дѣлаются бесполезными бродягами, а настоящіе владѣльцы или общества, къ коимъ они принадлежатъ, отбывая за нихъ повинности и платя подати, терпятъ ненаградимые убытки, и, что возможно всего, встрѣчаютъ величайшія затрудненія при рекрутскихъ наборахъ, потому что молодые способные люди, удаляясь изъ мѣстъ своихъ, находятъ тамъ свободное пристанище и укрывательство, несмотря на всѣ запрещенія правительства. Слѣдов., поселеніе въ Новороссійскомъ краѣ евреевъ не только не встрѣтитъ никакихъ мѣстныхъ неудобствъ: напротивъ того, пополнивъ ощутительный недостатокъ народонаселенія, принесетъ ощутительную пользу какъ для помѣщиковъ, такъ и для самихъ евреевъ“. Сказавши, що поселення жидів у Басарабіі й Новоросії буде корисне для поміщиків, Бібіков пригадує, що багато поміщиків не хтять мати на своїх землях жидівських поселень. Передбачаючи, що такі поміщики знайдуться й в Новоросії та що вони шкодитимуть його планові, Бібіков поспішає запобігти цьому. Він пише: „но дабы болѣе расположить помѣщиковъ воспользоваться выгодами поселенія на своихъ земляхъ евреевъ, необходимо усилить строгія мѣры къ совершенному искорененію въ тамошнемъ краѣ пріема и передержательства бѣглыхъ* 1).

Ці думки про небажаність жидівських поселень у тодішньому південно-західньому краю — головні в записці Бібікова. Але, як сказано вище, й з усіх інших боків справу київський генерал-губернатор розглянув уважніш і основніш, ніж підвладні йому губернатори. Економічний бік справи він обмірковує з погляду свого проекту про поселення жидів у Новоросії та Басарабіі. Беручи на увагу брак лісу в цих місцевостях і труднощі першого влаштування, Бібі-

1) Арк. 349.

ков гадає, що найбільші турботи про це все має взяти на себе уряд. Заготівлю лісових матеріалів, будування хатів, купівлю худоби, хліборобського знаряддя й заготівлю насіння, на його думку, треба покласти на урядових службовців і здійснити за допомогою од уряду, але з участю довірених од жидівських громад. Загальну суму витрат на переселення Бібіков підвищує до 300 карб. на асигнації для тих, котрі оселяться на скарбових землях, і до 150 карб. для тих, котрі оселяться на землях поміщицьких. Про поселення на землях поміщицьких Бібіков каже окремо, намагаючись тут запобігти зловживанням і жидів, і поміщиків. Оселяти жидів на поміщицьких землях треба на підставі умов, що їх наперед затвердить влада. Головне, про що турбується тут Бібіков, це те, щоб жиди оселилися лиш для хліборобства, а не для оренди або якої-небудь іншої мети, як, напр., заснування гуралень. І тому він настоює, щоб жиди, котрі оселяться на поміщицьких землях, не мали права працювати над гуральництвом та щоб „сверхъ земли для построенія домовъ и хозяйственныхъ заведеній отводимы были земли для хлѣбопашества въ достаточномъ количествѣ съ точнымъ при томъ обязательствомъ, чтобы сами евреи воздѣльвали свои земли“¹⁾.

Що-до влаштування майбутніх жидівських хліборобських поселень, то тут проект київського генерал-губернатора, як і взагалі всі київські проекти, намагається насамперед забезпечити догляд за новими хліборобами. У поселеннях мають бути, звичайно, старшини з жидів, але, гадає Бібіков, „особымъ чиновникамъ, опредѣленнымъ для надзора за поселенцами, должно вмѣнить въ обязанность наблюдать, чтобы сельскіе старшины изъ евреевъ — не присвоили себѣ суда и расправы въ дѣлахъ важнѣйшихъ“. Старшини можуть посвідчити потребу тимчасової відлучки для поселенця, але „старшинамъ изъ евреевъ опасно было бы ввѣрять, по крайней мѣрѣ, на первый разъ право снабженія поселянъ на отлучки письменными видами“, а тому „выдачу поручить особому чиновнику, для надзора за поселенцами опредѣленному“. Взагалі, на думку Бібікова, „правительство, жертвуя значительными суммами для переселенія и водворенія евреевъ земледѣльцевъ, предоставляя имъ чрезвычайныя льготы, — однимъ словомъ, обезпечивая для евреевъ по всѣмъ вѣроятіямъ успѣхъ и благосостояніе въ новомъ ихъ состояніи, — должно необходимо оградить себя отъ всякихъ злоупотребленій и подлоговъ, которые сдѣлали бы сіи мѣры бесполезными“²⁾. Все, що каже Бібіков у своїй записці про пільги для поселенців, про їх ремесло, а так само про вихід із хліборобських поселень, — усе це й має виключну мету — запобігти зловживанням. Взагалі Бібіков повторює з невеликими змінами думки Фундуклія.

¹⁾ Арк. 356.

²⁾ Арк. 356 зв.

Такі були проекти землевпорядкування жидів, що їх складено р. 1841 в Києві. — Р. 1844-го дня 26 грудня „высочайше“ затверджено загальне „Положеніе о евреяхъ-земледѣльцах“¹⁾. Порівнявши це положення з київськими проектами, побачимо, що, всупереч першим намірам, у Петербурзі взагалі мало покористувалися з київських матеріалів. А головне, в петербурзькому „Положенні“ сливе зовсім не відбився той дух крайньої підозрілості до жидів, що ним просякнуто київські проекти.

Раніше ми були сказали, що ген.-губернатор Бібіков дуже прихильно поставивсь до плану притягти жидів до хліборобської праці, але висловлювався негативно про те, щоб оселяти жидів у межах його генерал-губернаторства. Але, як видно з іншої архівної справи²⁾, жидівські хліборобські поселення почали виникати, правда в невеличких розмірах, ще тоді, як Бібіков був за генерал-губернатора в цьому краю. Чи Бібіков одмовивсь од свого попереднього погляду на колонізацію жидів на території доручених йому губернь, чи ця зміна сталася під тиском вищих урядових кіл,— з справи не видно. Ми гадаємо, проте, що останній здогад правдивіший. Річ у тому, що наприкінці 40-х і з початку 50-х років справа про впорядкування жидів на землі стала в урядових колах актуальна. Уряд, „въ цѣляхъ исправленія“ жидів та щоб повернути їх на „полезныхъ гражданъ“, надавав величезного значіння переходові жидів у хліборобський стан. Це видно з „высочайшаго“ наказу, що тоді розіслав міністр державного майна начальникам губернь, щоб притягали до організації жидівських хліборобських колоній „значительнѣйшихъ капиталистовъ изъ евреевъ“, бо „по дѣламъ Министерства Госуд. имуществъ видно, что еврейскія поселенія, устроенныя ихъ единовѣрцами на свой счетъ..., отличаются болѣе другихъ благоустройствомъ по той причинѣ, что успѣхъ ихъ поселеній связанъ съ личными интересами самихъ учредителей“. А „личные интересы“ полягали в тому, що фундатори хліборобських колоній „смотря по числу душъ или семействъ, ими поселенныхъ“ здобували звання особистого чи потомного почесного громадянства³⁾.

Цей „высочайшій“ наказ мав магичну дію на начальників губернь, і вони один за одним поспішили сповіщати жидівських капіталістів про монаршу ласку, що їх жде. Жидівські капіталісти спокунулися на обіцяну нагороду й ревни взялися засновувати жидівські хліборобські колонії. Так, між іншим, повстала поблизу Києва в Васильківському повіті Веприцька жидівська зразкова колонія. Це було року 1852-го, а рік раніше, року 1851-го, виникла Котлубицька жидівська колонія, і в ній оселилося близько 40 жидівських родин.

¹⁾ Порів. Леванда, Полный хронол. сборникъ законовъ и положеній касающихся евреевъ. 1871, стор. 594—603.

²⁾ Архів Київ., Под. та Воє. Ген.-губ., спр. Ч. 97, р. 1852, поліц. частина.

³⁾ Архів Київ., Ген.-губерн., поліц. ч. спр. 965 за р. 1852.

Обидві ці колонії впорядковано значною мірою за допомогою од жидівських капіталістів, але вони керувалися не бажанням забезпечити своїм убогим одновірцям чесне трудове існування, а самісінькими лиш корисливими намірами, надіями дістати звання почесного громадянства. Характерне що-до цього поводження одеського купця А. М. Бродського, що висловив бажання пожертвувати на впорядкування Веприцької колонії 10.000 крб., але з тією умовою, що ті 1.925 крб., що вніс на цю саму справу банкір Гальперін, буде цьому жертводавцеві повернуто, бо Бродський, як він сам каже, хотів заснувати цю колонію сам один. Але коли вже розпочато було роботу впорядкування колонії, а сподівану нагороду,— звання пот. поч. громадянина помилково призначено було не йому, а людині одного з ним прізвища, то Бродський одмовився дати ті гроші, котрі він обіцяв, аж поки дадуть йому це звання. І це поруч з попередньою заявою Бродського, що він робить свою пожертву, маючи на увазі тільки добро своїх убогих одновірців, що він їх хоче бачити за плугом і ралом.

Чи могла бути успішна колонізація жидів, що її розраховано виключно на щедрість жидівських капіталістів? Звичайно, ні. І треба сказати цілком отверто: за одну з причин, що провалили землевпорядкування жидів за самодержавства, були хибні розрахунки уряду, що хотів повернути жидів у хлібороби за допомогою од жидівських багатіїв. А що жидівська колонізація за царського режиму зазнала повної поразки, видно з того, що за 100 з чимсь років колонізаторської діяльності пощастило оселити на землі всього тільки 149.000 душ, та й то не самих хліборобів, а й тих, що працюють на городах, тютюнників, то-що, тимчасом коли за два тільки останніх роки переведено на землю в Радянському Союзі близько 60.000 жидів.
